

**ABŞERON – QOBUSTAN RAYONU LANDŞAFTLARININ
DİFFERENSİASİYASINDA RELYEF VƏ İQLİMİN ROLU****A.Z.HACIYEVA****Bakı Dövlət Universiteti**

Məqalədə Abşeron-Qobustan relyefinin və landşaftlarının əsas xüsusiyyətləri, regionda yayılan şoranlıqların, hidromorf landşaftların yaranma səbəbləri və onların səhrələşmədə rolu, buradakı palçıq vulkanlarının dövrü olaraq püskürməsi zamanı təbiətə dəyən zərər təhlil olunub. Müəllif rayon ərazisində olan orta çoxillik iqlim göstəriciləri barədə də məlumat vermişdir.

Tədqiq olunan ərazidə landşaft differensiasiyasının əsas xüsusiyyətlərindən biri onun yüksəklikdən asılı olaraq dəyişməsidir. Ərazi fəal orogen qurşaqda yerləşdiyinə görə burada relyefin yüksəklik differensiasiyası ilə yanaşı ərazi differensiasiyası özünü daha qabarıq şəkildə göstərir.

Rayon ərazisi arid-denudasiya proseslərinin geniş fəaliyyət göstərdiyi alçaqdağlıqdan ibarət olub, tektonik cəhətdən Şamaxı-Qobustan sinklinoriumuna və Böyük Qafqaz meqantiklinoriumunun cənub-şərq qurtaracağına daxildir. Ərazinin relyefi kiçik yüksəklik diapazonlu alçaqdağlıqdan və çökəkliklərdən ibarət olmaqla yarımsəhra və quruçöl landşaftların üstünlüyü ilə xarakterizə olunur. Gilli süxurların və palçıq vulkanlarının yer səthinə çıxardığı brekçiyaların geniş inkişafı ilə əlaqədar olaraq burada bedlend, gilli karst və yarıqan eroziyası geniş yayılmışdır.

Çay dərələri (Pirsaat, Küdrüdəre, Uzundərə, Ceyrankeçməz, Sumqayıtçay və s.) boyu şimal-qərb və cənub-şərq istiqamətli dağdaxili çökəkliklər üzrə yarımsəhra landşaftı dar zolaq şəklində dağ-çöl landşaftları zonasına daxil olur, onun bütövlüyünü pozur və landşaft differensiasiyasında kiçik konturluğa səbəb olur (B.Budaqov, A.Mikayılov - 1985; A.Mikayılov-1976). Xəzər dənizinin Qobustan və Cənub-Şərqi Şirvan sahillərində isə landşaft daha çox səhra xarakteri daşıyır (M. Salayev -1991; M.Müseiyibov -1998).

Xəzər dənizinin səviyyəsinin 1977-ci ildən başlayaraq 1995-ci ilədək 2-2,5 m-ə qalxması nəticəsində Boğaz düzənliyinin, Abşeron-Qobustan sahillərinin ən alçaq abrazion-akkumulyativ terrasını su basmış və burada şoranlıqların və hidromorf landşaftların yaranmasına səbəb olmuşdur.

Abşeron-Qobustan relyefinin əsas xüsusiyyətlərindən biri burada axarsız göllərin geniş yayılmasıdır. N.Şirinovun (1965) tədqiqatlarına görə yalnız Abşeron rayonunda onların sayı 80-dən artıqdır və onlar qruplar şəklində yerləşməklə tektonik, deflyasion və b. mənşəli depreziyalarda yerləşirlər.

Şoralıqların və texnogen mənşəli göllərin progressiv inkişafı istər təbii landsaftların, istərsə də antropogen landsaftların deqredasiyasında, geoekoloji şəraitin gərginləşməsində və səhrələşməsində mühüm rol oynayır. Abşeron yarımadasının Cənub-şərq kənarında, Kürqan düzənliyində şoranlı depresiyalar daha böyükdürlər. Onların yastı dibləri demək olar ki, Xəzər dənizinin -28 m-lik səviyyəsinə uyğun gəlir və dərinliyi 2-3 m-ə qədərdir (N. Şirinov-1965).

Yasamal və Qobu dərələrinin yamaclarının çox dik olması ilə əlaqədar olaraq burada müasir relyef və yovşan, kəngiz-efemer yarım səhra landsaftı daha intensiv dinamik inkişafa malikdir. Belə ki, sinklinal quruluşlu Bakı-Badamdar, Güzdək, Böyükdaş, Kiçikdaş, Çingirdağ platolarının yamaclarında gilli süxurlar üzərində yatan və zireh qatı əmələ gətirən Abşeron əhəngdaşı süxurlarının uçulub tökülməsi sayəsində landsaftın daxili mikro diferensiasiyası inkişaf etmişdir. Bu ərazidə sinklinal quruluşlu yastanların səthində örtük əmələ gətirən qalın qatlı əhəngdaşları az duzluluğa malik olub, zireh təbəqəsi yaratdığından onların səthində yovşan və efemerlər daha sıx örtük yaradır (B.Budaqov, A.Mikayılov - 1985).

Cənubi Qobustanda arid iqlim şəraitində nəhəng palçıq vulkanlarının sıx yerləşməsi və dövrü olaraq baş verən püskürmə zamanı yer səthinə çox miqdarda duzlu brekçiya çıxması nəticəsində landsaftın litoloji əsasının dəyişməsi relyefdə və landsaftda köklü dəyişmələrə səbəb olur. Belə ki, son 30-50 il ərzində palçıq vulkanlarının püskürməsi nəticəsində yer səthinə çıxan brekçiya materialları tərkibində çoxlu duzlar və müxtəlif elementlər olduğundan, onlar üzərində bitki inkişaf edə bilmir və relyefdə çıpaq qrunut sahələri çox yer tutur. Belə sahələr Çeyildag, Hacıvəli, Qobu-Bozdağı, Ayrantökən, Keyrəki və başqa vulkanların kraterində və yamaclarında müşahidə olunur. Palçıq vulkanlarının şimal yamacları daha az parçalandığına görə, torpaq-bitki örtüyü nisbətən yaxşı inkişaf etmişdir (B.Budaqov, A.Mikayılov-1972, 1985; A.Mikayılov-1976).

Abşeron-Qobustan regionunda çay şəbəkəsi çox zəif inkişafı etmişdir. Qobustanda, xüsusilə onun cənub və mərkəzi sahələrində çay şəbəkəsinin praktiki olaraq olmaması, yeraltı suların ehtiyatının azlığı və yüksək minerallaşmaya malik olması ilə əlaqədar bu ərazilərdə su ilə təminat çox pisdır. Ərazidə bulaq çıxışlarına olduqca az təsadüf edilir və Qələndər-təpə, Zəhərdağ, Keçiqaya, Quzuqulağı dağ zirvələri yaxınlığında müşahidə olunan bulaqların suyu şordur. Onlar şorbulaq adlanır və əsasən quru dağ gölləri zonasında müşahidə olunur. Buradakı bulaqlar çox az su sərfinə malik olması və ilin isti dövründə quruması ilə səciyyəvidir.

Alçaq dağlığın yarım səhra landsaftı cənubi və şimal-şərqi Qobustanı və Abşeron yarımadasının cənub və qərb hissəsini əhatə edir. Landsaft kompleks Pirsaatçayın aşağı axınında-Nəvahi düzənliyindən başlayıb şimal-şərqdə Boğaz düzənliyinə kimi 85-90 km, qərbdə Ləngəbiz tirəsinin şərq ətəklərindən şərqdə Güzdək yastanına kimi davam edir və 5000 km² -ə yaxın ərazini tutur. Göstərilən sahə mürəkkəb relyefə malik olması ilə səciyyəvidir. Ərazinin Sumqayıtçayla Veqver çayı arasında qalan hissəsi, xüsusilə cənub səmtli yamaclar arid-denudasiya prosesləri ilə daha intensiv parçalanmışdır (D.Lillienberq, 1962). Yarım səhra landsaftları daxilində ucalan dağ zirvələrinin və tirələrin mütləq yüksəkliyi

bəzən yarım səhra landşaftının inkişaf edəcəyi yüksəklikdən (450-500 m) yuxarı qalxdığı halda, dağların zirvəsində və ona yaxın hissələrdə quru-çöl landşaftları inkişaf etmişdir.

Dağ çöllərinin yuxarı hüdudları isə Qobustan ərazisindən qərbdə yerləşən Şamaxı, Qızmeşdən yaylasında 1300-1500 m-ə kimi qalxır. Quru dağ çöllərinin arealı şimal-qərb istiqamətdə genişlənir. Bitki örtüyü müxtəlif taxıl otlarından, yovşandan, itburnu, zirinc kollarından ibarətdir. Landşaft kompleksindən otlaq, biçənək kimi və əkinçilikdə (taxıl, üzüm və s.) geniş istifadə olunur. Quru çöl landşaftı müasir və qədim çay dərələri, çökəkliklər ilə daha çox şimal-qərbə, rütubətli çöllərin ərazisinə daxil olur.

Abşeron - Qobustan rayonu landşaftının formalaşmasında və diferensiasiyasında müasir relyefin yüksəklik diferensiasiyası fonunda iqlim dəyişmələri mühüm rol oynayır. Ərazidə əsasən qışı mülayim və yayı isti, quraq keçən yarım-səhra və quru steplər iqlimi hakimdir. Bu iqlim tipinin hakim olduğu ərazilərdə rütubətlənmə zəif olub, düşən atmosfer yağıntıları (200-350 mm) mümkün buxarlanma həddindən 3 dəfə azdır. Burada yay isti olub, yerüstü havanın temperaturu çox zaman 36-40° C-yə çatır, qış isə əsasən şaxtasız keçir. Ərazinin Sumqayıtçay hövzəsini əhatə edən şimal hissəsində iqlimin yüksəklik zonallığı müşahidə edilir. Yay quraq keçən mülayim isti yarım səhra və steplər iqlim tipi əsasən Xəzər ətrafı zonanın və mütləq yüksəkliyi 300-400 m-ə qədər olan dağətəklərini tutur. Ərazinin alçaq dağlıq zonasında qışı quraq keçən mülayim isti iqlim tipi hakimdir. Bu iqlim tipi zəif rütubətlənməyə, az yağmurlu yumşaq qışa və mülayim isti yaya malik olması ilə fərqlənir (Q.A.Hacıyev, V.İ.Babayev, 1979).

Günəşli saatların orta çoxillik miqdarı ərazidə il ərzində 2200-2500 saat arasında dəyişib, ən çox Abşeron yarımadasının şərq hissəsində müşahidə olunur. Bu kəmiyyətə görə Abşeron yarımadası yalnız Orta Asiya və Naxçıvan ərazisindən geri qalır. Günəş radiasiyasının ümumi miqdarı il ərzində 130-135 kkal/sm² təşkil edir.

Ərazi relyefinin yüksəklik diferensiasiyasından asılı olaraq havanın orta illik temperaturu geniş həddə dəyişir. Belə ki, Abşeron yarımadasında yerüstü havanın orta illik temperaturu 13,5° - 13,7° C, şimal və alçaq mərkəzi sahələrdə 14° C-yə, Abşeron yarımadasının cənubunda və ona qonşu Qobustanda 14,2° - 14,6° C arasında dəyişir.

Relyefin mürəkkəb xarakteri ilə atmosfer proseslərinin qarşılıqlı təsiri və Xəzər dənizinin yaxınlığı atmosfer yağıntılarının mürəkkəb paylanma xüsusiyyətlərini müəyyən edir. Yağıntıların orta çoxillik miqdarı Qobustanın cənub hissəsində 150-130 mm (Putada 110 mm), Abşeron yarımadasının şimalında 300 mm və daha çox (misal üçün Maştağada 311 mm) olduğu halda, Abşeronun cənub-şərqində 200 mm-dən azdır. Abşeron yarımadasında və Xəzər sahili zonada illik yağıntı miqdarının yarısından çoxu ilin soyuq yarısında (oktyabr-mart aylarında) düşür. Ərazinin geniş sahəsində yay ayları yağıntı miqdarının minimum qiyməti ilə səciyyələnir, iyun və avqust aylarında 2-8 mm-ə qədər azalır.

Mümkün buxarlanmanın illik həddi Abşeron və Qobustanın geniş ərazilərində 1000-1200 mm təşkil edir ki, bu da illik yağıntıların miqdarından 3-5 dəfə çoxdur.

Ərazinin səth quruluşundan asılı olaraq külək rejimi də müxtəlifdir. Demək olar ki, praktiki olaraq bütün ərazi kifayət qədər intensiv

şimal küləklərinin (Xəzri) təsirinə məruz qalır. Xəzri Abşeron yarımadasında çox böyük gücə və intensivliyə malikdir.

Baş Qafqaz silsiləsi şimaldan hərəkət edən hava kütlələrinin qarşısını kəsərək onun birbaşa cənuba hərəkətinə mane olur və bu hava kütlələri şərqdən Xəzər dənizi üzərindən hərəkət etməyə məcbur edir və bu hava kütlələri Xəzərin qərb sahil boyu güclü axınla Abşeron yarımadasına daxil olur. Şimal, şimal-qərb və şimal-şərq küləklərindən başqa Abşeron və Qobustanda bütün il boyu cənub küləkləri də təkrarlanır.

Relyefin yüksəkliyinin və süxurların litoloji quruluşunun dəyişməsi fonunda iqlim şəraitinin dəyişməsi landşaftların yüksəklik və kiçik yerli diferensiasiyasına səbəb olur.

Beləliklə, yuxarıda verilən qısa xarakteristikadan bir daha aydın olur ki, Abşeron-Qobustan regionunda landşaft differensiasiyası böyük planda relyef-iqlim vəhdəti ilə, landşaftdaxili miqyasda isə mezo, erkən mikrorelyef differensiasiyası ilə bağlıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Müseyibov M.A. Azərbaycanın fiziki coğrafiyası. Bakı. Maarif. 1998.
2. Mikaylov A.A. Azərbaycan palçıq vulkanlarının geniş yayıldığı ərazilərin müasir landşaftı. AMEA-nın Coğrafiya İnstitutunun əsərləri. XVI cild. Bakı. Elm, 1976
3. Будагов Б.А., Микаилов А.А. Развитие и формирование ландшафтов Юго – Восточного Кавказа в связи с новейшей тектоникой. Баку. Элм, 1972
4. Ширинов Н.Ш. Ландшафты и ландшафтные районы. В кн.: Природные условия и ресурсы Апшерона. Баку.Елм. 1965.
5. Салайев М.Е. Диагностика и классификация почвы Азербайджана. Баку. Элм, 1991

РОЛЬ РЕЛЬЕФА И КЛИМАТА В ДИФФЕРЕНЦИАЦИИ ЛАНДШАФТОВ АБШЕРОН-ГОБУСТАНСКОГО РАЙОНА

А.З.ГАДЖИЕВА

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются особенности рельефа и ландшафта, причина образования солончаков и гидроморфных ландшафтов и их роль в опустынивании. Также рассматривается вред приносимый природной среде периодическими извержениями грязевых вулканов.

ROLE OF RELIEF AND CLIMATE IN DIFFERENTIATION OF LANDSCAPES OF THE ABSHERON-GOBUSTAN REGION

A.Z.HAJIYEVA

SUMMARY

The main peculiarities of relief and landscapes of the Absheron-Gobustan region, the reasons of distribution of salinization, formation of hydromorphic landscapes and their role in desertification, damages caused to the nature by volcanoes erupted from time to time are analysed in the article. The data of many years climatic indices related to the territory of the region are stated by the author.